

Gyáni Gábor
Forradalom, felkelés, polgárháború
'56 fogalmi dilemmáiról

Az a kérdés, hogy ötvenhat vajon forradalom vagy nemzeti felkelés volt-e, kezdettől megosztja a történészeket és a társadalomtudósokat. 1956-et követően nyomban megindult a nyílt vagy rejtett vita a kérdésről. Az egyik álláspont képviselőjeként Hannah Arendt 1963-ban publikált elméleti munkájában nem hagyott kétséget az iránt, hogy ő a forradalom kategóriájába sorolja a magyar '56-ot. Ehhez rögzíteni kell az esemény osztálytartalmát, hiszen a fogalomhasználat követelményei szerint a forradalmi esemény adott partikuláris társadalmi csoport öntudatra ébredésének az erőszakos megnyilvánulása. A magyar ötvenhat, Arendt szerint, munkásforradalom volt. Miután azonban a proletárforradalom által világra segített bolsevik rendszer elleni lázadás is egyúttal, a forradalmi elmélet hirdetőjének ki kell mutatnia ötvenhat társadalmi specifikumát, hogy bizonyíthassa, ötvenhat a proletárforradalommal szembeni fellépése ellenére is megőrizte (megőrizhette) *munkásmozgalmi meghatározottságát*. Arendt úgy oldotta meg a feladatot, hogy ötvenhat munkásforradalmiságát a munkástanácsoknak a magyar eseményekben betöltött kivételesen nagy jelentőségéhez kötötte: a munkásság önszerveződési törekvéseit jelölte meg a esemény forradalmi *differentia specifica*-jaként. Lelkesen regisztrálta a "tényt", hogy a magyar ötvenhat felcsillantotta az öngazgató társadalom gyakorlati megvalósíthatóságába vetett hit reményét: "semmi nem mond inkább ellent a kormány korlátozása nélkül maradt nép anarchista és törvénytelen hajlamairól szóló régi bölcsességnek, mint a tanácsok kialakulása, amelyek mindenütt, ahol megjelentek, a legkifejezettebben pedig a magyar forradalomban az ország politikai és gazdasági életének újjászervezésével és egy új rend megteremtésével voltak elfoglalva".¹

A hatvanas évek nyugati marxizmusa kedvezett az ötvenhat mint forradalom ilyen irányú koncepcionális továbbfejlesztésének; ez akkor főként az angol történész, Bill Lomax nevéhez fűződött. Szindikalista nézeteinek köszönhetően Lomax, aki átfogó történeti monográfiát szentelt '56-nak, már egyenesen a munkástanácsok államát ünnepelte a magyar októberben. "A magyar forradalom legnagyobb vívmányát tehát abban kell látni, hogy megteremtette a népi hatalom tökéletesen új struktúráját – a munkások által közvetlenül

¹ Hannah Arendt: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária). Európa, Bp., 1991. 355. old. Arendt magyar forradalommal kapcsolatos elméleti megnyilatkozásainak az alakulását nincs módunk itt nyomon követni.

ellenőrzött munkástanácsok államát. [...] Lényegük... abban állt, hogy forradalmi

intézményként olyan szervek voltak, amelyek révén a nép közvetlenül uralkodhatott és a társadalom önmaga urává válhatott. A magyar munkások tehát a gyárak feletti közvetlen ellenőrzést gyakorló munkástanácsok révén egy csapásra szétzúzták a kommunista párt korábbi államhatalmát, és megnyitották az utat egy olyan társadalom felé, amely a marxizmus és a szocializmus eredeti célja volt – ahol a hierarchia az egyenlőségnek adja át a helyét, ahol a politikai intézményeket népi szervek váltják fel, ahol a politikai uralomból társadalmi hatalom lesz...”.²

E munkával egy időben (pontosabban: két évvel később) jelent meg a Lomax művét is publikáló baloldali angol könyvkiadónál Kis János és Bence György Marc Rakovski álnéven írt neo-marxista elemzése a kelet-európai marxizmusról és kommunista rendszerekről. A szerzőpáros korántsem volt már annyira határozott ötvenhat munkásforradalmi teóriáját illetően. “Ha eltekintünk azon osztály maradványoktól, amelyek a kapitalizmust szerették volna restaurálni, 1956 drámai eseményeinek két szószólója volt csupán: a politikai elit, amely antagonisztikus frakciókra hullott, és »a nép«. Az uralkodó osztály politikai elit alatti rétegeit »a nép« szívtá magába”.³ Nem határozták meg ugyan, hogy mit kell érteni “a nép” fogalmán, az viszont kétségtelen, hogy ez a szóhasználat némi bizonytalanságot fejez ki ötvenhat forradalomként való definiálását illetően.

Kezdetől ismert volt egy másféle szemléleti hagyomány léte is ötvenhat fogalmi minősítését tekintve, amely tisztán vagy jobbra nemzeti felkelésként kezelte az eseményt. Már maga a szóhasználat is jelzésértékű: ötvenhatal kapcsolatban nem a forradalom (revolution), hanem a felkelés, a lázadás, a zendülés vagy a szabadságharc (revolt, uprising, esetleg freedom fight) kifejezéseket részesítették előnyben az utóbbi szemlélet követői. Aminek már ötvenhat heteiben is volt bizonyos előzménye. Mindszenty József hercegprímás jelentette ki nevezetesen november 3-ai rádiószózatában: “**tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc**”. S magyarázatul hozzáfűzte: “A rendszert az egész magyar nép söpörte el.”⁴

Végül még valami. A Kádár-rendszer végét közelebb hozta ötvenhat – politikai részről kezdeményezett – fogalmi felülvizsgálata, nevezetesen az, hogy Pozsgay Imre 1989. január

² Bill Lomax: *Magyarország 1956*. (Ford. és kiegészítette Krassó György). Aura Kiadó, Bp., 1989. 242-243. old. Az eredeti angol kiadás 1976-ban, az első hazai, még szamizdat kiadás 1986-ban látott napvilágot.

³ Marc Rakovski: *Towards an East European Marxism*. Allison & Busby, London, 1978. 31. old.

⁴ Varga László: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23 – november 9*. Szerk.: Kenedi János. Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub, Bp., 1989. 470. old.

28-án a rádióknak adott nyilatkozatában kijelentette: ötvenhatot nem ellenforradalomnak, hanem az “oligarchikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni népfelkelésnek” tekinti.⁵ Holott a népfelkelés, fogalomtörténeti értelemben, nem valamely erőszakos forradalmi eseményt jelöl, hanem: “A fegyveres erőnek a nemzetközi jog oltalma alatt álló” részét, “akik sem a hadsereghez, sem a honvédséghez nem tartoznak”.⁶ A terminus ekkénti használata tehát tökéletes fogalomtörténeti lehetetlenség

Ötvenhat nem forradalmi eseményként való beállítása a történeti irodalomban is hamar lelkes szószólókra lelt. Az ötvenhatos disszidens Váli Ferenc 1961-ben megjelent testes ötvenhatos monográfiája már a címével (és kivált a mű alcímével) hitet tett e koncepció mellett.⁷ Külön fejezetben összegezte a szerző a forradalom jellegével kapcsolatos véleményét. E szerint a szovjet-orosz nacionalizmus és a marxista-leninista internacionalizmus által szított (vagy csupán az általuk felébresztett) helyi nacionalizmusból fakadt az események gyúanyagát képező ressentiment; az emberek szabadságvágya ugyanakkor csak ennek a hatására válik feszítőerővé. “1956 őszén, jegyzi meg Váli, mind a magyar nacionalizmus, mind a szovjet-orosz imperialista nacionalizmus felszínre tört, majd frontálisan összeütközött egymással.” A szabadság és a demokrácia iránti kinyilvánított óhaj így csak másodlagosan járult hozzá járulni az események ismert alakulásához.⁸

A felkelés (nemzeti szabadságharc) terminust előnyben részesítő utóbbi ötvenhat-narratíva⁹ folytán máig kettősség nyomja rá a bélyegét ötvenhat historiográfiai hagyományára. S ezúttal nem a Litván György által alkalmazott historiográfiai kategorizáláshoz térünk vissza, amely különben is négy, vagyis két “baloldali” és két “jobboldali” (a reformszocialista, a nemzeti demokrata, a konzervatív nemzeti és a szélsőjobboldali), és nem két hagyományt tart számon ötvenhatal kapcsolatban.¹⁰ Az általunk választott distinkció alapja ugyanis nem 1956 különféle politikai értékrendek szerinti értékelésében (ezt követi Litván), hanem abban keresendő, hogy a forradalom újkori fogalmát

⁵ Idézi Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival*. Rubicon könyvek, Bp., 2003. 128. old.

⁶ *Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1896. XIII. köt. 113. old. A szó jelentésének történeti pontosítására Madarász Aladár hívta fel a figyelmemet, ezért ezúton is köszönetet mondok neki.

⁷ Ferenc A. Váli: *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1961.

⁸ *Uo.* 494. old.

⁹ Ennek, igaz, extrém megnyilvánulásaként egy angol történeti munka egyenesen antiszemita *felkelésként* ábrázolta ötvenhatot: David Irving: *Uprising! One Nation's Nightmare: Hungary 1956*. Hodder and Stroughton, London, 1981. Magyarul, *Uő: Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország, 1956*. Gede Testvérek, Bp., 2003.

¹⁰ Litván György: *Az 1956-os magyar forradalom hagyományai és irodalma*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1992. (Előadások a Történettudományi Intézetben 19.) 7. old.

kifejező transzhistorikus jelentésnek vagy egy tőle eltérő fogalomnak megfelelően gondolják-e inkább elbeszélhetőnek a történészek ötvenhatot.

Fogalomtörténeti kitérő

E ponthoz érkezve rövid elméleti eszmefuttatásra kell vállalkoznunk a forradalom terminus használatával és változékony értelmével kapcsolatban. Hannah Arendt idézett könyvében felidézi ama nevezetes pillanatot, amikor “még a régi metaforikus értelemben halljuk a szót – politikailag utoljára – , amely az égről a földre hozza le a jelentését; de ugyancsak itt, s talán először, a hangsúly teljesen áttevődik a forgó, ciklikus mozgás törvényszerűségéről megállíthatatlanságára”. A történet röviden a következő. 1789 július 14-e éjjelén XVI. Lajos, értesülvén a Bastille ostromáról, így fakad ki a hírvivőnek, Duc de La Rochefoucauld-Liancourt-nak: “C’est une révolte (ez lázadás)”. Mire Liancourt kijavítja: “Non, Sire, c’est une révolution (Nem, királyom, ez forradalom)”. A párbeszédet így kommentálja Arendt: “A király a hatalmát hangsúlyozta s a lázadás, illetve a tekintély elleni támadás letörésére rendelkezésre álló eszközökről beszélt, amikor azt mondta, hogy a Bastille lerombolása lázadás. Liancourt azt válaszolta, hogy ami ott történt, megmásíthatatlan és magasabb rendű egy király hatalmánál.”¹¹

A természeti erővel felruházott forradalom ilyenformán 1789-ben, az akkori eseményeknek tulajdonított jelentés által szakadt el egyszer és mindenkorra a szó amaz eredeti értelmétől, mely szerint a revolúció “visszatérést jelöl, olyan fordulatra vonatkozik, amely – a latin nyelvhasználatnak megfelelően – egy adott mozgást önnön kiindulópontjához vezet vissza. A *revolutio*, forradalom a szó eredeti értelme szerint körforgást jelent.”¹² Így pedig, teszi hozzá Koselleck: “1789 óta minden forradalom a jövőbe tart, mégpedig az ismeretlen jövőbe, melynek kifürkészése és kezelése a politika megkerülhetetlen feladata.”¹³ Ezáltal lett (“sűrűsödött” – Koselleck) utóbb a forradalom azzá a gyűjtőnévvé, transz- és metahistorikus fogalommá, ami alkalmassá tette különböző forrongások tapasztalatainak a történelmi katalógizálására és leírására. Egyúttal olyan időtudat is társult hozzá, amely *történelemfilozófiai perspektíva fogalommá* avatta a kifejezést, “amely [így immár] a haladási

¹¹ Arendt: *i. m.* 61. old.

¹² Reinhart Koselleck: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. In: *Uő: El múlt jövő. A történelmi idők szemantikája.* Atlantisz, Bp., 2003. 78. old.

¹³ *Uo.* 85. old.

irány megfordíthatatlanságát jelezte”. Végül és nem utolsósorban a forradalom modern fogalma határozott társadalmi tartalommal telt meg, miután “kiderült” róla, hogy “egy politikai forradalomnak minden ember társadalmi emancipációja, azaz magának a társadalomszerkezetnek az átalakítása a *célja...*”.¹⁴

Ha már a “forradalom céljának” a kérdésénél tartunk, ne felejtsük el rögzíteni a tényt, a forradalmi elmélet marxi, majd lenini utópiája ültette el a köztudatban a forradalom akarásának és permanenssé tételének újszerű gondolatát. A forradalom “haladástörvényeinek” egyedüli ismeretével felruházott forradalmároknak jut e szerint az a nemes feladat, hogy ráébredjék a forradalom potenciális társadalmi forrásait (csoportként cselekvőit) autentikus társadalmi öntudatukra, hogy ily módon forradalmasítsák az egész földkerekséget.¹⁵

Ötvenhat osztálytartalma

Kérdés persze, hogy ki lehet-e mutatni az ötvenhatos eseményekben a forradalom normatív fogalma szerinti társadalmi tartalmat? A kérdésre válaszolva sort kell kerítenünk ötvenhat társadalomtörténeti átvilágítására. A következőkben arra igyekszünk ezért felelni, hogy kik voltak a “forradalmárok”, mely társadalmi csoportok tagjai képviseltették magukat döntő módon a forradalmi megmozdulásokban.¹⁶

Durván fogalmazva három makro-társadalmi csoport körvonalai bontakoznak ki e kérdés kapcsán: a baloldali, röviden “revizionistáknak” nevezett alkotó értelmiség (köztük nagy számban írók, újságírók és társadalomtudósok); az egyetemi diákok és végül az ipari, főként a nagyipari munkásság. Túlzott leegyszerűsítésnek tünne egyedül bennük megjelölni⁵⁶ társadalomtörténeti háttérét. Kilépve a főváros, valamint a nagyobb vidéki városok határain, nyomban szembeötlik ugyanis a parasztság egyes elemeinek a forradalmi szerepvállalása. Amin nem is csodálkozhatunk, hiszen (1) kirívó volt a parasztság üldözése az ötvenhatot megelőző néhány évben, gyorsan felszínre kerülhettek tehát a rendszer elleni természetes ellenérzéseik, amikor a rákosista hatalmi gépezet egyik pillanatról a másikra látványosan összeomlott.¹⁷

¹⁴ *Uo.* 86., 88.

¹⁵ *Uo.* 92-93. A forradalom terminus fogalomtörténetét újárhoz ld. még Tamas Ungvari: Revolution: a textual analysis. *Nineteenth-Century French Studies*, vol. 19, no. 1 (Fall 1990) 1-21. old.

¹⁶ Az itt következő gondolatmenet egy korábbi írásom rövid foglalata: Gyáni Gábor: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. *Forrás*, 2006. október, 27-39. old. A hivatkozásokat lásd ott.

¹⁷ Erről újabban: Szakács Sándor: Az ötvenes évek agrárpolitikája – különös tekintettel a “kulákkérdésre”. In: Estók János, szerk.: *1956 és a magyar agrártársadalom*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2006. 34-66. old.

Ráadásul a falvak véleményformálói mindig elsősorban a gazdag(abb) parasztbirtokos családok soraiból kerültek ki, ami '56-ban megismétlődött. Az esetet jól példázza az az ötvenhatos falusi társadalomtörténeti elemzés, mely szerint a Nógrád nevű faluban október 26-án kirobbant tömegdemonstráción a település lakosainak közel a negyede személyesen is képviseltette magát például úgy, hogy kiállt házának a kapuja elé a tüntetés eseményeit nyomon követendő, vagy úgy, hogy nyilvánosan is hallatta a hangját – tagja lett a forradalmi testületeknek. A 797 lelket számláló település tíz százalékát alkották ezen utóbbiak (78 fő). Tegyük hozzá: mind férfiak voltak.¹⁸

Ez a falusi példa azért is árulkodó, mert a helyi birtokos családok férfitagjai mellett az ugyanazokból a családokból származó fiatalok szintén tevékenyen kivették a maguk részét az eseményekből: élenjáró szerepük a forradalmi események beindításában, a kezdeményezésben volt tehát számottevő. A faluból részben már kiszakadt, az ingázó életformára áttért 30 év körüli városi munkások hozták magukkal a városból a forradalom szelét. Később sem szorultak ki teljesen a forradalom helyi eseményeiből: idősebb társaikkal, a valamikori módosabb parasztnak férfi reprezentánsaival (nemegyszer a saját apáikkal) osztoztak a helyi vezető posztokon.

Az ötvenhatos forradalomnak ez a fajta falusi társadalmi képlete, kis megszorítással, általánosnak mondható. Fordítsuk azonban tekintetünket a szembetűnőbben forradalmasodó társadalmi csoportok felé.

A viharos események előkészítésében és irányításában annak a fiatal baloldali, a rákosista rendszerhez korábban hű, idővel vele élesen szembeforduló revizionista értelmiségnek jutott ideig-óráig a döntő szerep, amely a forradalom történetírói emlékezetét is erőteljesen formálta 1957-től kezdődően.¹⁹ Ebbéli szerepük már ez okból is közismert. Annál inkább megérdemli viszont a figyelmet az egyetemi diákság, amely hónapokkal az október végi robbanást megelőzően is kitüntette magát politikai tetteikészségével és gondolati radikalizmusával. Nem véletlen, hogy legnagyobb számban közülük hagyták el az országot 1956 végén és 1957 elején.

Az egyetemi diákság forradalmi mobilizálódása bővebb magyarázatot kíván, hiszen az 1956 előtt követett szigorú osztályselektációs egyetemi felvételi politika, valamint az egyetemi

¹⁸ Tyekvicska Árpád: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban. In: Kapiller Imre, szerk.: '56 vidéken. Zala Megyei levéltár, Zalaegerszeg, 1992. 37., 41 és 49. old.

¹⁹ Vö. "A reformszocialista hagyományt a nyugat-európai emigráció, de elsősorban a brüsszeli Nagy Imre Intézet képviselte erőteljesen, sőt, bizonyos egyoldalúsággal." Litván: *i. m.* 7. old.

képzés túlideologizáltsága miatt nem magától értetődő kivételes forradalmi aktivizmusuk. Főként az alsó társadalmi csoportok élhettek ez idő tájt gyermekeik felsőfokú iskoláztatásának a lehetőségével, a diákság ily okból a "*proletárdiktatúra*", a kommunista rendszer megbízható támaszának számított ez időben.

Vessünk végül futó pillantást az ipari munkásságnak az '56-os forradalomban betöltött szerepére. A kérdés azért is különösen égető, mert a kommunista rendszer 1956 előtt (és persze utána is) folyton a nagyipari munkásságra hivatkozott, mint uralma fő társadalmi bázisára. Ami nem is nélkülözötte teljes egészében a valóság egynémely elemét, hiszen a munkásság (vagy a belőle származók) egy része valóban haszonélvezője volt a rendszer osztálypolitikájának. Bár a munkásság mint egész élethelyzete semmivel sem volt kedvezőbb a többi társadalmi csoporténál.

Gyökeres tartalmi változáson esett át az ipari munkásosztály fogalma a második világháborút követő egy évtized során. Az erőltetett iparosítási politika óriási számbeli bővüléssel járt, ami alapvető szerkezeti és tudati módosulásokat eredményezett e téren is. Az ötvenes évek ipari munkássága másmilyen volt, mint a húszas-harmincas évek ipari munkásosztálya; mindenekelőtt azért, mert hiányzott belőle az osztálytudatos, autonóm érdekvédelmi, politikai, valamint kulturális szervezeti potenciállal rendelkező szakmunkás elit. Legfőbb definitív jegye a társadalmi hibriditás, mivel nagy számban találtak benne helyet a paraszti sorból felemelkedettek, s nemkülönben a kispolgárság, a középosztály, sőt helyenként a felsőbb osztályok lecsúszott, deklasszálódott elemei szintúgy.

Az említett nagy átalakulás következtében a fiatal szakmunkások bére (és társadalmi megbecsültsége) közel került a vállalati menedzsment középső grádicsain helyet foglaló, a közvetlen termelésirányítást ellátó technikus, kezdő mérnöki alkalmazottak béréhez és presztízséhez. A későbbiekben ez is oka annak, hogy a vállalati alkalmazotti hierarchia ezen két kategóriája szoros "szövetséget" kötött egymással a forradalomban, ami a munkástanácsok összetételében és tevékenységében manifesztálódott.

Mi motiválta a szóban forgó társadalmi és foglalkozási csoportokat a diktatúra hatalmi gépezetével való szembefordulás során? A *társadalmi* ressentiment jelentőségét szeretnénk kiemelni ezúttal. Az '56 előtti fél-, vagy egy évtized intenzív társadalmi átrétegződése szinte minden családot és minden egyes egyént érintett valamiképpen.²⁰ Általánossá vált ennek folytán a bizonytalanság és az átmenetiség érzése, sokaknak pedig

²⁰ Erről (is) számtalan bizonyítékot tár az olvasó elé a 20. századi magyar társadalom folytonos traumatizáltságát szociológiai eszközökkel feltáró fontos munkájában Losonczi Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Holnap Kiadó, Bp., 2005. különösen 115-205. old.

teljesen összezavarodott az identitása. A bizonytalanság elurakodó érzése az 1945 után deklasszálódókat éppúgy sújtotta, mint azokat, akik a helyükbe léptek, hogy a cirkuláris mobilitás folytán új értelmiséggé, új elitté, vagy új munkásosztállyá váljanak egyik napról a másikra. Nem akadt egy olyan kompakt társadalmi csoport sem az ötvenes évek közepi Magyarországon, melynek biztos lábakon állt volna az önazonosság-tudata, s akiknél az identitás az imázsukkal is egybeesett volna.

Ezen akkoriban meglehetősen általános bizonytalansági érzés volt, ez lehetett az a különös társadalmi tapasztalat, amely döntőnek bizonyult a forradalmi potenciál kialakulásában. A jelenséget a *mobilitási csapda* kifejezéssel illetjük, amivel azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a sztálinista hatalmi elit az erőltetett iparosítási politika és a társadalom folytonos mozgásban tartása által megásta önnön sírját. Mindenkiben sikerült ugyanis elültetniük (és tartósítaniuk) ez által a bizonytalanság átható érzését, melynek egyszerre volt feltétele, majd logikus következménye a társadalmi hierarchia túlzott képlékenysége. Azért bizonyult e “társadalmpolitika” végül csapdának, mert teljesen visszájára fordult az a mobilizációs stratégia, melynek eredetileg rendszert stabilizáló, az erőszakos hatalomátvételt és az önkényes hatalomgyakorlást legitimáló szerepet szántak; idővel azonban épp ez érlelte meg sokakban a kemény diktatúra elleni fellépés lelki-szellemi képességét.

A “hogyan lehetett forradalom 1956-ban” kérdésre imént adott válasz ilyenformán nem az eliten belüli szakadás tényéhez köti az események kirobbanásának fő mozgatórugóját. Miközben az ötvenhatot (nemzeti) felkelésnek, valamint forradalmi megmozdulásként leíró megközelítések hívei egyaránt az eliten belüli szakadás tézise mellett teszik le a voksukat. Hadd említsek csupán két példát ennek bizonyítékául.

“Jelen munka, szól Váli szerzői előszavának már az első sora, a magyarországi kommunista párton belüli belső hasadás tanulmányozásából nőtt ki. Ez a külvilág előtt oly sokáig rejtve maradt hasadás, amely azonban szorosán összekapcsolódott a szovjet dominanciájú rendszer elleni népi ellenállással, biztosította az anyagot a kommunista Magyarország szervezett politikai életén belüli konfliktusok folytatólagos tanulmányozásához, mely konfliktusok végül az 1956-os Forradalomhoz vezettek.”²¹

Szakasztott hasonló gondolatmenetre bukkanunk a forradalmi narratíva jeles képviselőjénél, Kende Péternél is. A szerző mindenekelőtt leszögezi: az oknyomozás során felesleges “abban elmerülni, hogy 1956 előtt mi volt »vérlázító« és »elviselhetetlen« a magyar

²¹ Váli: *i. m.* ix. old.

néptömegek számára, hiszen ugyanezek a vérlázító dolgok fennállottak Romániában, Csehszlovákiában, Bulgáriában stb. is, ezekben az országokban mégsem tört ki forradalom”. Majd arra hívja fel a figyelmet, “hogy *minden* forradalom előtörténete valahol *az elitben is* elkezdődik. Ha a társadalom vezetőrétegében nincsen válság, meghasonlás, széthúzás vagy valami ehhez hasonló, akkor bizonyosra vehető, hogy még a legnagyobb tömegelégedetlenség is legfeljebb helyi zavargásokhoz fog vezetni. Ha viszont az elit válságba kerül, még az aránylag korlátolt méretű háborgás is kiválthat forradalmi helyzetet, azaz a kormányzati szerkezet összeomlását”.²²

Az a dilemma, hogy forradalom vagy felkelés volt-e ötvenhat, nem érinti tehát közvetlenül az elit belső válságát okként előtérbe állító történeti argumentációt. Ez az utóbbi elgondolás, a tapasztalati bizonyítékok gyengesége mellett azért sem kellően megnyugtató, mert homályban hagyja az eliten belüli hasadás társadalomtörténeti forrásait. További probléma, hogy az eliten belüli konfliktusok túlhangsúlyozása ötvenhat (és a hozzá fogható történelmi események) forradalomként való tálalhatóságát is veszélyezteti. A forradalom ideológikus fogalmát legkövetkezetesebben hirdető marxista történészek és elméletalkotók már csak ezért is óvnak a “polgári elitelméletek” felől leselkedő redukciónizmus veszélyétől. Ha ugyanis kizárólag az eliten (az eliteken) belüli konfliktusok állnak a forradalmi kataklizmákként felfogott mozgalmak és erőszakos hatalomváltások háttérében, mi szükség van akkor a forradalom fogalmára. A forradalom fogalma ilyenformán “történelmileg-társadalmilag denaturalizálódik”, az elitkonfliktus-elmélet “eszköztára [pedig] lehetővé teszi a korszakok, osztályok és formációk iránt közömbös értékelést”.²³

Nézzük meg végül, mi motiválta a helyzetét, kultúráját és érdekeit tekintve egymástól oly nagy mértékben eltérő társadalmi csoportok tagjait a forradalmárrá válás során? A revizionista értelmiséget tekintve könnyen elintézhető a kérdés azzal a szokványos magyarázattal, miszerint becsapottsági érzésük, a kommunista utópiákba vetett illúzióik tették őket lázadókká. Ehhez járult továbbá a történelmileg adott sajátos hazai értelmiségi szubkultúra, vagy annak nem lankadó kollektív emlékezeti hagyománya. A túlzott mértékben átpolitizált értelmiség társadalmi missziótudata alig vagy semmit sem veszített korábbi erejéből az 1945-öt követő évek során. Amihez újabb tápot adott, hogy az ún. elkötelezett (valamint a társutas) értelmiség is csekély hatalmi szerephez jutott a diktatúra uralmi gépezetében. Ők közvetítették a párt akaratát a “nép”-hez, és egyúttal juttatták kifejezésre a

²² Kende Péter: Elkerülhetetlen volt-e a forradalom, és mi volt a haszna? *Világosság*, XXXVII. évf. 1996. 10. sz. 4. old.

²³ Manfred Kossok: Az újkor összehasonlító forradalomtörténete. *Világtörténet*, '81/2. 69. old.

nép jóváhagyását a hatalom színe előtt. Olyan közvetítő szerepet vállaltak tehát magukra, amely – *par excellence* politikai közvélemény hiányában – a hatalom legitimálásának a funkcióját töltötte be a diktatúra sajátos körülményei között. Szerény mértékű autonómiájuk, és kicsivel nagyobb mozgásterük is ebből eredt, ami viszont a lázadás potenciálját érlelte meg bennük

Az egyetemi diákság eminens forradalmi szerepvállalása egy, a hazai horizontot meghaladó kontextus honi befolyására vet fényt. A fiatalok lázadása a már jó ideje érlelődő, a második világháború befejezésétől egyre szembeötlőbb nemzedéki szakadás megnyilvánulása is

volt egyszersmind. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a tömegkultúra eszköztárát

mozgósító nemzedéki “protest” (a ruházat, a testkultúra, a zene és a fogyasztás) az 1960-as évek végén töltődik fel határozott politikai tartalommal (a ’68-as egyetemi diáklázadások esete). Magyarországon azonban ez már 1956-ban nyíltan a felszínre tört. Mi vajon az oka?

A kommunista diktatúra körülményei közt nálunk is zajló ifjúsági szubkulturalizálódás került drasztikusan szembe a politikai és egyéni szabadság diktatúra általi könyörtelen eltiprásával és szüntelen korlátozásával. A nemzedéki önállósulás folyamata időlegesen sem rekedhetett meg tehát idehaza az öltözködési reform vagy a fogyasztási szokások gyökeres megváltoztatásának a szintjén. A szabadság szembeötlő hiánya viszonylag gyorsan és elkerülhetetlenül átpolitizálta a nemzedéki identitáskeresés iménti buzgalmát. Ezért is mondott csődöt a szigorú kommunista iskolai szocializációs gyakorlat, amikor szembe találta magát a háború utáni generációs újrendeződés egyetemes folyamatával.

Ami végül a munkásságot illeti, a forradalmi ösztönző erők legfontosabbika ez esetben is a frusztráltság volt vagy lehetett. Ennek a rossz anyagi helyzet mellett a másik fő kiváltó oka a társadalmi felemelkedés kilátásának a bántó hiánya. Számos bizonyítékkal szolgál e tekintetben az utcai fegyveres csoportok sajátos társadalmi képlete. Leegyszerűsítésnek hat azonban a szakirodalomban felbukkant amaz új elképzelés, amely a fiatal nagyvárosi munkások (gyakorta kamaszok és fiatal felnőttek) anómiás társadalmi állapotával (teljes integrálatlanságával) kapcsolja össze forradalomban játszott harcias szerepüket.²⁴

²⁴ Kozák Gyula: Szent csöcselék. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János, szerk.: *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Bp., 1999. 264-269. old. A tézis egy újabb kritikájából idézek: “nem feltétlenül állja meg a helyét az a feltételezés, hogy a felkelők az akkori társadalom legalsó szegmensét képviselnék”. Vajda Zsuzsa – Eörsi László: “Szent suhancok” – Az 1956-os felkelés résztvevői. *Beszélő*, XI. évf. 10. sz. 2006. október, 71. old.

A munkástanácsokban tömörülő, a munkástanácsok által láthatóvá tett munkásság ráadásul az utcai fegyveres csoportokétól elütő társadalomtörténeti jegyeket viselt magán. Ez egyben cáfolatául szolgál az időközben oly nagy karriert befutó munkástanácsos mitológiának is.²⁵ Mert mi az, amit ma tudunk a munkástanácsokban tömörülő társadalmi erőkről?

A munkástanácsok aktív tagjai és ismert vezetői szakmunkásokat, technikusokat, mérnököket foglaltak magukba. Emellett tudjuk, hogy a munkástanácsokban aktív szerepet játszó szakmunkások zöme a fiatalabb évjáratú (30 év körüli) és gyakorta közvetlenül paraszti származású, többnyire elsőgenerációs munkásokból került ki. S mi készítette őket forradalmasodásra? Ezt illető hipotézisünk így szól: egy felemelkedőben lévő réteg (vagyis a szakmunkások) elégedetlensége nyilvánult meg ilyen formán a kedvezőtlen életviszonyokkal és

az autoriter hatalmi viszonyokkal szemben. Ez a ressentiment találkozott és fonódott össze a technikusok, mérnökök, tehát a vállalati középvezetői réteg nem kisebb frusztrációjával. Az utóbbiak rossz közérzete a bérezés nivellálásából és munkahelyi önállótlanóságuk deprimáló hatásából fakadt. Így talált tehát egymásra a két nagyipari munkavállalói csoport, midőn maguknak vindikálták a termelés megszervezését és a javak elosztása feletti rendelkezés jogát.

Az 1956-os forradalom társadalomtörténetének rövid összefoglalásából arra következtethetünk, hogy az esemény fő specifikuma társadalmi támogatottságának a pluralitása és töredékessége. Nem akadt ugyanis egyetlen átfogó társadalmi csoport sem, amely ne vette volna ki a részét egyik vagy másik szegmense révén a forradalomból. Tevéleges részvételük, közvetlen forradalmi “érdekeltségük” társadalmi sokszínűsége tűnik '56 fő, legalábbis egyik legfontosabb jellegzetességének, amely nyomban szembe is állítja az eseményt az eddig ismert (modern) forradalmakkal, helyesebben a róluk szóló történeti narratívákkal.²⁶

Ötvenhat illetően társadalmi meghatározottsága a megtagadott, egyszersmind lerombolni kívánt kommunista diktatúrából fakadt. Abból, hogy az ötvenes évek sztálinista diktatúrája a (civil) társadalom egészével konfrontálódott ötvenhat sorsdöntő napjaiban és heteiben.

Forradalom és antitotalitarizmus

²⁵ Hannah Arendt és Bill Lomax korábban idézett munkái mellett ld. még Kemény István és Bill Lomax, s.a.r.: *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1986.; Bill Lomax: 1956 öröksége. *Világosság*, XXXIII. évf. 1992. 10. sz. 724-742. old.

²⁶ Egy forradalmi esemény (1789) narratívájának a fokozatos kialakulását mutatja be François Furet: *A forradalomról*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2006. 15-55. old.

Ha ötvenhatot antitotalitárius megmozdulásként könyveljük el, nevezhetjük-e a továbbra is forradalomnak? Egyáltalán: mit jelent, hogy egy mozgalom antitotalitárius jellegű? Nagy teret

szenel Kende Péter e kérdés tisztázásának, midőn Raymond Aron ötvenhatal kapcsolatos elméleti pozícióját eleveníti fel és fejleszti tovább. Az antitotalitárius forradalom mint címke ötvenhatra való alkalmazását Kende a korábbi definíciós kísérletek kudarcával indokolja. Nem lehet (nem lehetett) megnyugtatóan megoldani ötvenhat fogalmi besorolását, mivel egyformán “igazuk van azoknak is, akik 1956-ot »nemzeti forradalomnak«, de azoknak is, akik elsődlegesen »demokratikusnak«, sőt még azoknak is, akik sok tekintetben »szocialista« indíttatásúaknak tekintik”. Az “antitotalitárius forradalom” fogalma viszont egyszerre fejezi ki szerinte, hogy “a magyar októbernek mint politikai forradalomnak a legfőbb, senki által nem tagadható teljesítménye a kommunista egypártrendszer felszámolása volt”.²⁷ Az általa javasolt terminus viszont arról is számot ad, hogy “az ötvenhatos magyar forradalom mintegy előképe volt az 1989 utáni átfordulásoknak, amelyeknek antitotalitárius jellege nem szorul bizonyításra [!]”.²⁸ Végül: “Az »antitotalitárius forradalom« fogalmi használata mellett szól az a közismert tény, hogy a forradalomban az antikommunista néppel együtt haladt a volt kommunisták számottevő része (például a munkástanácsokban vagy az értelmiség forradalmi tanácsában), más szóval nem úgy állt össze a képlet, hogy »nép kontra kommunisták«, hanem *szabadságot követelő elit és nép kontra szovjet-rend pártiak*.”²⁹

A fogalom használatát valamelyest korlátozhatja ugyan, hogy a totalitarianizmus elmélete nem mindenben elégíti ki ma már a szovjet típusú rendszer fogalmi analízisével szembeni igényeket.³⁰ Ő mégis megtartja a fogalmat, mivel (1) a levert forradalom is forradalom, függetlenül attól, hogy mi következett rá; (2) nem eleve kizárt a kifejezés értékmentes használatának a lehetősége, amikor olyan eseményt jelölünk vele, melynek eredményeként egy adott kormányzati rendszer összeomlik: “*akkor beszélhetünk forradalomról, amikor a fennálló politikai rendet egy attól gyökeresen eltérő másik váltja fel*”.³¹

²⁷ Kende Péter: *Eltékozolt forradalom?* Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2006. 112. old.

²⁸ *Uo.* 113. old.

²⁹ *Uo.* Kiemelés az eredetiben.

³⁰ A totalitarianizmus elmélet történetírói hasznosíthatóságának a korlátairól l. Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, Új folyam 40, 2006. 2. sz. különösen 6-13.

³¹ Kende: *i. m.* (2006) 110. old.

Nem veti fel azonban Kende a kérdést, hogy forradalomnak nevezhető-e azon esemény, amely “csupán” antitotalitárius hatalomváltással járó erőszakos tömegmozgalom? Holott a forradalom fogalomtörténeti kontextusa felől tekintve ez a kulcskérdés. A forradalom (1789-et követően) megszokott értelme sikkad el teleologikus magyarázata folytán, hogy ti. 1989 antitotalitáriánizmusa is az esemény előképeként ható ötvenhat antitotalitárius forradalmi mivoltát bizonyítja. Csakhogy, vethető ellene, soha senki nem állította 1989-ről, hogy egyúttal forradalom (erőszakos megmozdulás) is lett volna. Sőt!³²

Elsőként tehát tisztázandó, össze lehet-e párosítani egymással valamely antitotalitárius mozgalom (vagy hatalomváltás) és a forradalom fogalmát. Kende semmi akadályát nem látja ennek, amikor kijelenti: “A forradalom [csupán] olyan tény, amely magyarázatra szorul, s amelynek következményei vannak, de nem sarokpont, sem nem posztulátum. Nem föltétlenül »előremutató«, de ettől még lehet szükséges és elkerülhetetlen.”³³ Attól fosztja meg ily módon a forradalom terminus értelmét, amivel a szó 1789 óta ténylegesen gazdagodott, s aminek a kifejezésére azóta is fel szokták használni.³⁴ Amit Arendt így foglal össze. “A francia forradalom óta minden erőszakos felkelést – legyen az forradalmi vagy ellenforradalmi – az eredetileg 1789-ben indult mozgalom folytatásaként értelmezték, mintha a nyugalom és a restauráció korszakai csak olyan szünetek lettek volna, melyek alatt az ár a föld alá bújt, hogy erőt gyűjtsön az újbóli kitöréshez...”³⁵

A forradalom “ideológikus”, 1789 óta meggyökeresedett értelmében a restauráció, tehát egy korábbi állapothoz való (erőszakos) visszatérés nem forradalmi, hanem tisztán ellenforradalmi tett. Így gondolta ezt már a Horthy-kori politikai elit is, büszkén hirdetve magáról, hogy ellenforradalmi rendszer, még ha nem is mindenben kívánta restaurálni az 1918 előtti állapotokat. Esetükben a forradalom (forradalmak) tényének (jogosultságának) a pusztá tagadása állt az önmegnevezés mögött.

Ami most már közvetlenül ötvenhatot illeti: ha az esemény kirobbantóinak a szeme előtt jobbra csak “restaurációs” (és nem előremutató) követelések lebegtek, mint a kommunista párt monopolhatalmának a felszámolása és többpárti berendezkedéssel való felváltása, a polgári demokráciákban már létező szabadságok intézményes visszaállítása,

³² Jól ismert az első demokratikusan választott magyar miniszterelnök kifakadása a tőle több radikalizmust követelőknél válaszul: “Tetszettek volna forradalmat csinálni”.

³³ *Uo.* 109. old.

³⁴ S ezzel észrevétlenül a szó valamikori köznapi jelentéséhez tér vissza, mely utóbbinak így adott hangot a XIX. század közepi szótár forradalom címszava. “Szorosb ért. egész nemzetnek vagy a nemzet nagy sokaságának fölkelése akár az igazságos, akár zsarnok fejedelem vagy felsőség ellen azon szándékkal, hogy új kormányrendszert és álladalmi szerkezetet hozzon be.” Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Emich Gusztáv, Pest, 1864. Második köt., 914. h. (Kiemelés tőlem)

³⁵ Arendt: *i. m.* 64-65. old.

valamint a közvetlen demokrácia némelyik formájának az *újboli* megteremtése (a munkástanácsok lehetséges előképei közt találjuk ugyanis az 1944-45-ös forradalmi bizottságokat, később az üzemi és nemzeti tanácsokat),³⁶ akkor legalábbis kétséges a forradalom modern eseményekre alkalmazott kifejezésének itteni jogosultsága.

Érthető, ha Kende ragaszkodik ötvenhat forradalomként való megnevezéséhez. A kádáristák kivételével ugyanis mindenki forradalomként tudatosította magában ötvenhatot, így volt talán már az események idején, és méginkább azt követően, amikor eltiprói ellenforradalomként ítélték el. A hozzá való hűség ilyenformán a hivatalos megnevezés (ellenforradalom) ellenfogalmának a tartós fennmaradását eredményezte. Merőben más azonban a köznapi szóhasználat, valamint a neki megfelelő tapasztalati univerzum, és megint más a tudományos fogalomalkotás követelménye. Ez okozza a fő problémát, amikor az antitotalitárius forradalom szóösszetétel adaptálásával igyekszünk visszatérni a terminus 1789 előtti, tehát revolutio szerinti jelentéséhez. A lépés kiszámíthatatlan veszélyekkel jár, melyek tán még el is háríthatók, tudnunk kell viszont, hogy innentől már ingoványos talajon járunk a tudományos fogalomalkotást illetően.

Ha a forradalom terminusa – jelentését tekintve – visszasüllyed a leíró fogalmak sorába, milyen indokok szólnak további használata mellett abban a szemantikai térben, ahol jó ideje transzhistorikus (és ideológikus) fogalmi konstrukcióként van leginkább forgalomban. Miért tartjuk meg az esetben is, amikor a – transzhistorikus konnotációk nélküli – felkelés, lázadás, szabadságharc vagy polgárháború kifejezések nálánál pontosabb meghatározással szolgálnak az adott történelmi esemény jellegét illetően. Az ok, kimondatlanul is az lehet, hogy érzelmi okokból, vagy azért tartjuk folytatólagosan életben e szót tudományos nyelvünkben, mert a közbeszéd kezdettől vele fejezte ki az esemény rendkívüli drámaiságát és a társadalom majd minden tagja számára egyformán katartikus mivoltát.

Továbbvitt, befejezett vagy visszafordított forradalom

Nem kizárt persze, hogy “a forradalmi helyzet akkori ellentmondásossága” is teremt némi alapot a forradalom leíró, revolutió értelmében való használata számára. Az ötvenhatos forradalmat orosz nagyhatalmi segítséggel leverő Kádár-rendszer azért nevezte ötvenhatot ellenforradalomnak, mert a *proletárforradalom* állama (állami rendje) elleni felkelés aktusát látta benne; a permanens forradalom kézenfekvő fogalmi perspektívájából ezért is értékelte

³⁶ Ezekre a történelmi analógiákra és genetikus összefüggésekre mutat rá Standeisky Éva: Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban. *Történelmi Szemle*, XLVIII, 1-2, 2006. 99-100. old.

úgy, hogy egy forradalom *előtti* (pl. a Horthy-rendszerben testet öltő kapitalista vagy félkapitalista) politikai és társadalmi rendszer restaurációját készítette (volna) elő, ha győzedelmeskedik. Nem a tényleges történések, hanem a teória “meggyőző ereje” mondatta ki vele az ellenforradalom minősítést. A benne rejlő probléma persze nem újkeletű, hiszen – európai léptékben – legalább a 18. század végéig, magyar vonatkozásban pedig 1848-ig vezethető vissza eszmei eredete.

A kérdés a francia forradalomhoz, a modern forradalmak példaadó modelljéhez kalauzol bennünket vissza. Ez volt az első forradalmi esemény, amely (1) már nem restaurálni, nem visszatérni kívánt egy korábban meglévőhöz (szemben azzal, amit az angolok 1688-ban, az amerikaiak 1787-ben gondoltak önnön cselekedeteik értelméről), hanem a teljes újrakezdeésre vett határozott irányt; (2) az esemény ráadásul képtelen volt *önmagától* befejeződni. Attól fogva, hogy felszínre tört, “a forradalomnak nincs kitűzött célja, nincs előre látható vége”. Mivel, “az 1789-es forradalom már méhében hordozott egy második forradalmat, az 1792-est. Ez utóbbi azzal az igénnyel lép föl, hogy egyfelől kiigazítsa, másfelől kiszélesítse az elsőt: radikálisabb, egyetemesebb, a felszabadítói célkitűzéshez hűbb legyen, mint elődje. Ezzel elindít egy irányzatot, melyet a soha véget nem érő önmeztagadás/önmeghaladás kettőssége jellemez.”³⁷

Innentől nincs többé közvetlen visszaút a forradalom régebben használt fogalmához, pontosabban: félreértések forrása, ha egyszercsak a restaurációs és nem a szakadatlanul előremutató merész újítás metaforájaként kezdik alkalmazni a forradalom kifejezését, melynek jobban megfelel a revolúció hagyományos fogalma. Vagy mégis van?

Talán épp ez a (fogalmi) dilemma rejlik a forradalom modern tapasztalatának olykori elutasítása mögött is, mint történt a reformer (liberális) magyar nemesi elit esetében, akik “szemében a márciusi esemény [március 15.] nem volt forradalom, csak békés igazodás az idők követelményeihez, és az ország történelmi szabadságának törvényes úton való visszanyerése”.³⁸ Holott 1848 számunkra a szó legszorosabb értelmében vett forradalom, egy olyan történész szemében viszont, mint Deák, 48 nem a befejezhetetlen, a permanens forradalom történelmi mintaképe. Ennek jelzésére szolgált a mű eredeti angol címe, *Lawful Revolution*, amely azonban a munka első hazai kiadása során elsikkadt, hiszen az alcímet főcímmé léptették elő.³⁹ Talán azért, mert a forradalom jelentését imigyen korlátok közé szorító szóösszetétel nehezen egyeztethető össze a 48 csorbítatlan, jelzők nélküli

³⁷ Furet: *i. m.* 91. és 93. old.

³⁸ Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848-49-ben*. Gondolat, Bp., 1983. 116. old. (Kiemelés tőlem)

³⁹ Megjegyzem: az 1994-es második kiadásban helyreállították a mű eredeti címét.

forradalmiságát magáénak valló hazai történeti közgondolkodással. Holott a szerző kimondatlanul arra utalt a jelzővel, hogy a magyar 48 nem kívánt a francia 1789 megismétlése lenni (nem is lett azzá), miközben persze “szabad földtulajdont adott a parasztnak”, s egyúttal “megnyitotta az utat a látványos gazdasági és kulturális fejlődés előtt”, végül “a magyar nemzetet örök időkre ellátta romantikus hagyományokkal”.⁴⁰ Miközben tehát előremutató fejleményeket kezdeményezett és foganatosított, az erőszakba torkolló események reformer hajlamú kirobbantói inkább a revolúció és nem a (franciás) forradalom jelentésének megfelelően értékelték a történéseket (és saját szándékaikat). Ez azonban pusztán hipotézis, ami tételes bizonyítást kívánna (ha forrásokkal bizonyítható egyáltalán egy ilyesfajta feltételezés). Az eset példaértéke abban áll, hogy milyen komoly távolság választhatja el egymástól egy különleges történelmi esemény primer tapasztalatát, és az utókor vele kapcsolatos, az emlékezeti hagyomány által fenntartott (a mindenkor jelen kívánalmaihoz igazított) fogalmi megítélését.

Ha a forradalom állítólag permanens jelenség, akkor minden egyes etapja idővel meghaladható forradalmi úton. A kérdés az, kívánatos-e a forradalom szükségszerű permanenciája? 1789 forradalmának 1793 általi meghaladása, az ennek kapcsán nyert történelmi tapasztalatok a többséget a nemleges, a modern forradalmárokat ellenben az igenlő válaszra szokta hajlamosítani. Ha az 1793-at beteljesítő XX. századi forradalmasodás eredményei kerülnek egyszer szembe a forradalom megállítást óhajtó többség akarásával, mint történt 1956 őszén Magyarországon, majd pedig 1989-et követően egész Kelet-Európában, akkor a forradalom permanenciájától sújtott népek – akár erőszak árán is – az 1789-es elvekhez, egyszóval “hátra” és nem előre vinnék tovább a szabadság ügyét. Ami azért is teljesen érthető, hiszen, “a lenini elvek zászlaja alatt véghez vitt – vagy kikényszerített – XX. századi forradalom semmi olyasmit nem hozott, amire építeni lehet. [...] A kommunizmus visszafordíthatatlanságáról most, a XX. század végére az derül ki, hogy katasztrófális illúzió. [...] A kommunista államok és társadalmak abban a példátlan helyzetben találják magukat, hogy mindenáron *restaurálniuk* kell azt, amit megszüntetni véltek, mivel újabbkori történelmük semmi más fogódzót nem kínál.”⁴¹

Az 1956-os magyar szabadságküzdelem (ami persze egyúttal nemzeti felkelés is volt) nem minősíthető tehát minden további nélkül forradalomnak a kifejezés modern (ideológikus) értelmében, legföljebb revolúciónak. Hiszen inkább tekinthető restaurációnak, mint a modern forradalom továbbvitelének és magasabb szintre emelésének. Ebben, szigorúan csak ebben a

⁴⁰Uo. 123. old.

⁴¹Uo. 149., 150. old.

fogalmi rendben maradva inkább volt ellenforradalom, mint forradalom ötvenhat, mivel a revolúció (a körforgás) dinamikájának megfelelően a visszatérésre, és nem a további előrehaladásra (a forradalmi permanenciára) vett irányt. Ez az „ellenforradalom” persze nem éppen az az ellenforradalom, aminek Kádárék képzelték ötvenhatot, akik a modern forradalmi mitológia rabjaként a restaurációt mint valami történelmileg retrográd eseményt tekintették. Ötvenhat mint *par excellence* szabadságküzdelem annak a forradalmi eszménynek felel meg tehát, melyet Condorcet fejtett ki a jakobinusokkal (a bolsevikok tanítómestereivel) szemben 1793. júniusában, imígyen: „A *forradalmi* szót ekképpen csak olyan változásokra alkalmazhatjuk, melyek célja a szabadság.”⁴²

Az, amit a modern forradalmi metafora eddig jószérivel eltakart ötvenhat történéseiből, egyszeriben látható lesz a revolúció fogalmával összekapcsolható tények láncolataként, mindenekelőtt ötvenhat úgynevezett polgárháborús eseménysora. Nem azért „tűnik fel” Kendenek 1956 némileg polgárháborús jellege, mert a tény önmagában annyira tolakodó, hogy önkéntelenül fel kell rá figyelni. Sokkal inkább azért, mert az immár a revolúció fogalmi körébe utalt ötvenhat akaratlanul is a polgárháború szinonimája lesz. „Tulajdonképpen *majdnem minden rendszerváltozásra törő forradalom szükségképpen* (latens vagy nyílt) *polgárháború is*, amennyiben a megtámadott hatalomnak van valami társadalmi bázisa”⁴³ – állítja Kende. Holott a modern forradalmi eseményekkel soha sem a polgárháborút, kizárólag az osztályharcot kapcsolják össze, ellenben: „Az 1700 előtti időkre vonatkozóan kijelenthetjük: a »polgárháború« és a »forradalom« kifejezések nem voltak ugyan fedésben, de nem is zárták ki egymást.”⁴⁴ Azért válik tehát Kende fogékonnyá ötvenhat polgárháborús megnyilvánulásai iránt, mivel ennek a fogalmi apparátusnak több köze van az 1789 előtti szemantikához, mint a modern szóhasználathoz. Ezt a benyomást erősíti az is, hogy a kérdést illető empirikus bizonyítai legalábbis vitathatóak.

Két dolgot állít Kende azzal kapcsolatban, hogy ötvenhatnak akadtak a társadalmon belül is heves ellenzői: (1) kétségkívül voltak ilyenek, bár alig jelentek meg a nyilvánosság színe előtt, mivel kivárára rendezkedtek be. Ám léteztek, ami abból is sejthető, hogy sokan álltak a forradalom leverését követően a kádári hatalom mellé; ez visszamenőlegesen is valószínűsíti akkori álláspontjukat.⁴⁵ A nyilvánvalóan teleologikus okfejtés gyengéje, hogy olyan különleges helyzetekben, mint amilyen a magyar ötvenhat volt, nem ad biztos fogódzót

⁴² Condorcet: A „forradalmi” szó jelentéséről. *Világosság*, XXX. évf. 1989, június. 429. old. A szöveg újabb kommentárját és aktuális eseményekre való alkalmazását l. Ludassy Mária: A forradalom szó jelentéséről. *Élet és Irodalom*, 2006. 50. évf. 49. sz. 2006. december 8.

⁴³ Kende: *i. m.* (2006) 115. old.

⁴⁴ Koselleck: *i. m.* 81. old.

a “valószínű” emberi magatartás rekonstrukciójához a gyorsan változó körülményekhez történő utólagos alkalmazkodás ténye. E felismerésre, más vonatkozásban, a szerző is utal.⁴⁶

(2) Ötvenhat társadalomban fellelhető (bár akkoriban többnyire rejtőzködő) ellenségei az állampárt törzséből vagy hátszágából rekrutálódtak. A szerző elszórt utalásaiból azonban az derül ki, hogy a szóban forgó csoportok kevésbé a (civil) társadalmat, sokkal inkább a hatalomba közvetlenül beszipantott “társadalmat” reprezentálták.⁴⁷ Ami viszont nem teremti meg a kellő alapot a polgárháborús állapotok ténybeli feltételezéséhez.

Zárszó

A “névcsata, avagy minek nevezzetek” kérdésében felsejülő, egymástól eltérő álláspontok, melyek nemegyszer csak a terminológia megválasztásában, s ennél jóval ritkábban nyilvánulnak meg gondosan kiérlelt gondolatmenetekben (Kende ma ennek szinte az egyedüli pozitív példája), közvetlenül nem érintik ötvenhat nemzeti és társadalmi emlékezeti hagyományát. A fogalmi sokféleség nem akörül zajló vita, hogy mi az esemény tényleges jelentősége és hogy vállalható vagy ellenkezőleg, megtagadandó történelmi hagyományt képez-e számunkra ötvenhat; mindezen kérdések a rendszerváltás pillanatáig számítottak csupán vitálisnak.⁴⁸ Kizárólag a tudományos diskurzus veti fel az érintett fogalmi dilemmákat, melyek megvitatása azért tűnhet sürgető feladatunknak, mert még a forradalom “ténytörténete” is ettől remélheti folytonos megújulását. Elsősorban kérdéseket és nem válaszokat igyekeztünk megfogalmazni, ami egyúttal a vita ösztönzését is szolgálja.

⁴⁵ Kende: *i. m.* (2006) 115-116. old.

⁴⁶ “Minden társadalomban vannak olyanok, akik szeretik kivárni egy konfliktusos helyzet alakulását, s legszívesebben akkor csatlakoznak az egyik félhez – a kihívóhoz vagy a kihívotthoz –, amikor az már győzött. Ez a magyar ötvenhat történetében sem volt másképp.” *Uo.* 97. old.

⁴⁷ A forradalom ellenségei kapcsán írja, nem a 800 ezer párttagra gondol, hanem az *állampártban* helyet helyet foglaló párttagokra, akik “a hatóságként működő helyi, járási, városi, megyei és más, igazgatási ágak szerint szakosított pártszervezetek, továbbá a teljes államigazgatás”-nak voltak a dolgozói. “Azok a kommunista párttagok, akik ezekben a szervezetekben dolgoztak – más szóval a párt- és állami funkcionáriusok –, többek voltak, mint egyszerű párttagok, ennél fogva rájuk a párhatalom mindenféle helyzetben (még vész helyzetben is) biztosabban számított, mint a közönséges párttagok többé-kevésbé amorf tömegére.” *Uo.* 54. old.

⁴⁸ A rendszerváltást közvetlenül követő néhány évben volt még ugyan némi bizonytalankodás a történészek körében (is) ’56 megítélésében. Az eseményt rehabilitáló törekvések egyeduralmát azonban ez komolyan már nem veszélyeztette, legfőlegbellen ellenpontozta néhány, akadémiai nyilvánosságot kapó vélemény, miszerint: “fel kell tárni a tényeket és szándékokat, s nem utolsósorban az októberi események nemzetközi hátterét, s csak azután kellene a felkelés jellegéről vitát rendezni és álláspontot kialakítani. Pillanatnyilag – főként politikai okokból – pont fordítva van.[... vagyis] még hosszú időnek kell elteltelnie ahhoz, hogy tudományos igényességgel, érzelmektől mentesen állást lehessen foglalni az 1956-os magyarországi események mibenlétéről”. Vida István hozzászólása in: Litván: *i. m.* 27-28. old.